

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יז, תשכ"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

האותיות כגופות והתנועות כרוחות

(ל"לשונונו לעם" קנ"ג-קנ"ד וקס"ו)

א. ניסוח הפתגם בלשון זו הוא על סמך דברי דונש בן לבראט¹, שהוא ידוע לנו כראשון בספרותנו לניסוח פתגם זה, ודברי ריה"ל², ששימשו נוסח אב לפתגם בספרות הקבלה בכל גלגוליו. יש הבדל בין הנוסח הזה ליתר נוסחאותיו, וכבר עמד על הבדל זה אחד מחכמינו, שמרבים להשתמש בדבריו בדיון על פתגם זה, ד' קויפמן³.

ב. בפתגם זה הרבו להשתמש אנשי הלשון והמסורה מצד אחד, ואנשי הקבלה ותורת הסוד מצד שני. בפתגם זה הרבו לעסוק החכמים והחוקרים, וכבר ציין זאת ג' שלום בפירושו ל"ספר הבהיר", ואף הביא רשימת ספרות ארוכה⁴.

1. שירים, ירושלים תש"ז, עמ' עב/5; ועיי"ש, עמ' קלח—קלט;

קפח.

2. הכוזרי, מאמר ד סעיף ג מהדורת הירשפלד, 26/230—27;

ותרגום יהודה אבן תבון, ע"ש 26/231—28; ועיי פירושים למקום זה.

Attributenlehre in der jüdischen Religionsphilo-(3

פאודוס' גותה 1877, עי' 173—174, והוא מובא בדברי החכמים הבאים

אחריו.

4. Das Buch Bahir, ברלין 1933, עמ' 87—89; 186. ויש לעיין

ביחס לציון הספרות בשני מה"מ.

יצוינו כאן מחכמינו: גרוס, גרץ, דוקס, ילינק, קאסל, קויפמן, שור, שטיינשניידר ושי"ר; ומחכמי אומות העולם: באודיסין, דורנסיף, הומל ופליישר. המאמר היחיד שהוקדש לנושא זה בספרות העברית והלועזית הוא לרב י"ל זלוטניק (אבידע) ז"ל⁵ בשם "נקודי לאתוון כנשמתא לגופא", ובו המספר הרב ביותר של מובאות.

ג. עדיין לא נתגלו מקורותיו הראשונים של פתגם זה, נוסחאותיו השונות, השתלשלותו וביאור תוכנו רב הפנים והעמוק. המבקש לעמוד על כל אלה עליו לעיין בספרי החכמים הנ"ל, ועדיין מצפה פתגם זה למחקר מיוחד שיוקדש לו. להלן ארמוז לחוליות אחדות בהשתלשלותו, שעמדתי עליהן בעבודה מחקרית בספרות אנשי הלשון והמסורה בטבריה.

ד. כחוליה בהשתלשלות הפתגם בספרותנו יש להביא את זוג המונחים הנמנה ברשימת המונחים הקראית מהמאה השמינית⁶, שעל הסברו עמדתי רק בשנתיים האחרונות⁷

5. מאמרים, ירושלים תרצ"ט, עמ' 33—36; הוא מובא בספר

שירים לדונש בן לבראט הנ"ל (ע"י הערה 1), עמ' קלח—קלט.

6. ע"י ספר קורנגרין, תלאביב תשכ"ד, 324—363, ובייחוד

עמ' 361. ולא ידעתי לפרש והבאתי השערת אבא בנוויד: תנועה קלה (= קל) ותנועה כבדה (= חומר). ע"י לשוננו, כב (תשי"ח), 22, הע' 53.

7. הלשון "קל וחומר" (או: "קל וחומר") שאולה מלשון ההלכה,

שהיא אחת משבע המידות של הלל, וכבר הוקדש למידה זו (נוסחה ותוכנה) ספר שלם ע"י א' שווארץ, 'Der hermeneutische Syllogismus' קארלסרוהי 1901. הווג קול וחומר יידון גם באחד הפרקים

«קול וחומר»: קול = תנועות; חומר = האותיות. המונח «קול, קולות», במשמעות תנועות, ווקלים, היה מהלך בספרות אנשי הלשון והמסורה הקראים מראשיתה ועד המאה החמש-עשרה.⁸

ה. כחוליה קודמת בהשתלשלות הפתגם יש לחשוב את «ספר יצירה», ששימש מקור לזוג המונחים «קול וחומר» בחיבור הבלשני, ואין ספק, כי הייתה קשורה ב«ספר יצירה» כל ספרות אנשי הלשון והמסורה בטבריה מהמאה השמינית ועד המאה האחת-עשרה. וזו לשון «ספר יצירה», הקשורה בזוג המונחים ובפתגמנו⁹: «כ"ב אותיות יסוד... קול ורוח ודבר... בירר ג' אותיות מ"ב פשוטות וקבען בשמו הגדול יה"ו». ב«ספר יצירה» הייתה קשורה גם הבלשנות העברית מחוץ לטבריה בכל ימיה הביניים.

ו. פתגם זה היה מהלך גם בספרות הערבית והיה ידוע לבלשנים הערבים¹⁰. כחוליה בהשתלשלות הפתגם בספרות מהמאמר «המונח מוסיקה בספרותנו בימיה הביניים» ב«ספר וורנר», העומד להתפרסם עלידי המרכז לחקר המוסיקה היהודית בירושלים בעריכתו של ד"ר י' אדלר, מנהל המרכז הזה.

8. ע"י לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 23—29; 135—159 (ושם

ספרות בהערות 1—9).

9. מהדורת מ' גראסבערג, לונדון תרס"ב, עמ' ו/2; ט/11;

7/8—7. וכבר רמזו קויפמן בספרו הנ"ל למקור זה בחלקו כיסוד לפתגם (ע"י הערה 3). וע"י באודיסין, Studien, לייפציג 1876, עמ' 244—254.

10. וכבר רמזו להם כמקור לפתגם ד' קאסל בפירושו ל«הכוזרי»

הנ"ל (ע"י הערה 2).

הדקדוק הערבי יש לחשוב את דברי המדקדק המפורסם, סיבִיִּיָה (מת 790 בערך) בחיבור המכונה אלכתאב¹¹; "זוה כי סופו של השם מכיוון שמניעים בתנועות, הוא חי מקבל את יחס הסמיכות (כסרה) ויחס הפעול (פתחה) ויחס המושא (צ'מה)... ואמנם גישרו על האות אל"ף הנשמטת כי היא (אות) מתה, שאינה מקבלת את יחס הסמיכות (כסרה) ויחס הפעול (פתחה) ויחס הנושא (צ'מה)... ואמנם מגשרים בזאת על האותיות המתות האלה".

ז. מקור לפתגם הזה תשמש ספרות הבלשנות היוונית, ויובא כאן מתורת השיר לאריסטו, שבה נחלקות האותיות (לפי תרגום מ' הק, תל-אביב תש"ז, עמ' 94—95): "הגה נשמע בלא מגע... אילמת היא זו שבמגע אין לה לעצמה שום הגה, והיא הופכת לנשמעת, כשהיא באה יחד עם אות מבעלות הגה... הברה היא הגה חסר משמעות מורכב מאות אילמת ומאות בעלת הגה". וזה ניסוחו של המשפט האחרון בעיבודו של אבן רשד (קורדובה, המאה השתים-עשרה): "ראוי שתדע שהקול (כאן משמעותו: הברה) יתחדש משני דברים, אחד מהם מה שיונח ממנו במדרגת החומר... והשני מדרגת הצורה והוא יקרא אות קולנית ויקראוהו אנשי לשוננו (כלומר הבלשנים הערבים) התנועות ואותיות המשך והרפיון"¹².

11. מהדורת דירנברג, פריס 1885, ב, 21/74 — 7,3/76, וכבר

נרמז מקור זה בספר הנזכר בהערה 1, עמ' קפח.

12. תרגום טדרוס טדרוסי (פרובנס, המאה הארבע-עשרה)

מהדורת פאוסטו לאזיניו, פיסא תרל"ה, כהן 9—11.

ח. גרם לו מזלו של הפתגם, והחכמים גילוהו תחילה בדברי הרשב"ץ, מגן אבות (נד ע"ב), שבו הוא מובא בשם "ירושלמי"¹³, שאינו אלא "ספר הבהיר". זיהוי זה זיהה קויפמן הנ"ל (1873) כמסקנה מדבריהם של מ' שטיינשניידר (1850) וא' ילינק (1854), ואין מקום ליחסו לחכמים הבאים אחרי קויפמן, ולא ייחסוהו לעצמם אותם החכמים.

ט. בנוסח כלשון הכותרת הנדון כאן והוא משותף לספרות הלשון והמסורה ולספרות הקבלה ותורת הסוד, ורב יותר מספר המובאות שאפשר להביא מהספרות האחרונה ממספר המובאות מהספרות הראשונה, כי היא משמשת לה השקפת יסוד ותפיסת עולם. שותפות זו באה לשתיהן מ"ספר יצירה", שבו באו משותפות תורת הלשון ותורת הסוד.

13. כבר נזכר אצל המלומד הראשון שעסק בפתגם זה, י"ל דוקס, Beiträge II, שטוטגארט 1844, עמ' 27 הערה 1. אף חיפש בתלמוד ירושלמי ולא מצאו בו.

ר א ו ב ן ס י ו ו ן

מחיי המלים

א. קֶטֶר וּרְפָבֶת

רבים הם חידושי הלשון, שנתפרסמו ו"נתקבלו" בזכות ה"אירוע" הפומבי הכרוך בהיוולדם¹. אף הַקֶּטֶר והַרְפָּבֶת "נכנסו ללשון", כשנתרחש מארע חשוב ונכבד בתולדות¹. ראה חוברתי על חידושי לשון, שתצא בקרוב ב"לשונונו לעם"